

France Kresal

Delavsko združništvo na Slovenskem

I

Razvoj kapitalizma, neomejena konkurenca in izkoriščanje obubožanega obrtništva, male trgovine, malih in srednjih kmetov ter delavstva, ki so jih odirale banke, veletrgovci, vaški bogataši in industrialci, je v drugi polovici 19. stoletja privedel do razcveta združništva in združnega gibanja. Ustanavljale so se kreditne, konsumne, produktivne, nabavne in prodajne zadruga raznih tipov in izvedb. Predhodnikov in zaščitnikov združništva, ki so, bodisi s teoretične plati, bodisi s praktične, ali z obeh plati utemeljevali združništvo in združno gibanje, je bilo namreč več.

Pri nas sta najbolj znana Herman Schulze (1808—1883) iz nemškega mesta Delitzsch in Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818—1888), župan podeželskega mesta Heddesdorf v nemški provinci, vendar sta oba že imela svoje predhodnike in še več posnemovalcev. Roberta Owena (1771—1858) in njegovih poljedelskih kolonij na komunistični osnovi ter njegovih prizadevanj, kako bi pomagal svojim delavcem (bil je velik tekstilni tovarnar na Škotskem), še ne moremo prištevati med predhodnike združništva, ker delavstvo pri upravljanju teh ustanov ni bilo še nič udeleženo. Tudi konsumna zadruga v Brightonu, ki jo je leta 1828 ustanovil zdravnik dr. William King, ni bila prava zadruga. Pač pa je isti dr. William King v svojem časopisu Brightonski zadrugar opisal že skoraj vsa načela zadrugarskega gibanja, preveč pa je opiral to organizacijo na idealizem članov. Bolje je razvil združno gibanje v Angliji George Jacob Holyoake (1817—1900). Napisal je Zgodovino zadrugarstva v Veliki Britaniji in prvi opisal rohdalsko konsumno zadrugo, ki so jo leta 1844 ustanovili rohdalski tkalci. Leta 1895 je dal pobudo za ustanovitev združne internacionale. V Franciji je teoretično utemeljeval produktivne zadruga Philippe Buchez (1796—1865). Postavil je načelo da se mora iz 20 % čistega dobička ustvarjati rezerva za ustanavljanje novih zadrug, 80 % pa razdeliti med članstvo. Vendar v praksi njegove zadruga niso uspele. Združno teorijo in širjenje njegovih idej v Franciji je nadaljeval Charles Gide. V Italiji je bil ustanovitelj kreditnih in konsumnih zadrug Luigi Luzzati. Za italijanske razmere je priredil Schulze-Delitzscheve kreditne zadruga. Izhajal je iz krilatice, da hranilnica izkoristi reveže v korist bogatih, zadruga pa sloni na privarčevanem denarju ubogih, ki ga posoja revežem. V Švici je bil viden teoretik združništva prof. dr. I. F. Schär (1846—1925), ki je bil tudi predsednik Zveze švicarskih konsumnih zadrug.

»Ustvarjati bogastva je gospodarski problem, ta bogastva pravilno razdeljevati pa socialni problem — oba problema pravilno reševati je pa naloga organizacij konsumnih zadrug«, je bilo njegovo načelo.¹

Na Slovenskem sta bila najpomembnejša ustanovitelja in razširjevalca zadružništva Miha Vošnjak (1837—1920)² in dr. J. E. Krek (1865—1917).³

To so bili najpomembnejši začetniki in teoretični utemeljitelji zadružništva. Izhajali so iz različnega okolja, tudi različni nagibi so jih vodili pri delu. Delovali so v različni okoljih in pogojih in tudi v različnih časovnih obdobjih, zato so bili tudi uspehi različni. Nastalo je več tipov in enačic zadrug. Več poskusov, zlasti v začetku, je propadlo ali se izjalovilo. Nekateri poskusi so zahtevali in celo sloneli na prevelikem idealizmu. Končno je zadružna ideja prodrla v vse predele Evrope in se proti koncu 19. stoletja utrdila, zlasti pa se razvila v prvih desetletjih sedanjega stoletja. Zadružništvo je postalo pomemben gospodarski pa tudi politični činitelj za obrtništvo, kmetijstvo in delavstvo.

II

Avstrija je po borznem polomu leta 1873 na Dunaju skušala omiliti gospodarsko krizo, ki je temu sledila, spodbuditi gospodarstvo in pospeševati obrt tudi s pomočjo zadružništva. Zakon o obrtnih in gospodarskih družbah iz leta 1873 je dajal boljše možnost za ustanavljanje posojilnic, kreditnih združenj, produktivnih zadrug, konsumnih zvez, stanovanjskih zadrug ipd. Najprej in najmočnejše se je zadružništvo razvilo na Češkem. Od tam so segli vplivi tudi na Slovensko.⁴

V Avstriji se je zadružništvo razvijalo po nemškem vzoru.^{4a} Leta 1862 je bila na Dunaju ustanovljena prva konsumna zadruga, leta 1913 jih je bilo že 1100, ki so s svojim delovanjem v eni ali drugi obliki tangirale 2,5 milijonov gospodinjstev v Avstriji. Leta 1861 je bila ustanovljena prva mlekarska družba na zadružni osnovi v Götzu, prva Raiffeisnova hranilnica leta 1886 v Mühldorfu, leta 1910 pa je bilo že 876 gospodarskih društev in 1500 rajfajznovk. Od leta 1883 dalje so ustanavljali produktivne zadruge tudi socialisti; predvsem so bile to zadrugne pekarnice in drugi obrati za preskrbovanje delavstva z življenjskimi potrebščinami.⁵

Pri nas sta se uveljavila dva tipa zadrug: šulcedeličevke in rajfajznovke; prve se imenujejo po Hermanu Schulzeju, druge pa po Friedrichu Wilhelmu Raiffeisnu. Schulze-Delitzscheve kreditne zadruge so bile prirejene za razmere v mestih. Imele so visoke glavne deleže, ki so imeli glasovalno pravico in so se

¹ Totomianz, Predhodniki in pionirji zadružnega gibanja. Prevedel C. Kristan. Zadružna knjižnica, zv. VII., Ljubljana 1925.

² Doife Schauer, Miha Vošnjak. Zadružni zbornik, izdan ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka, očeta slovenskega zadružništva. Izdala in založila Zveza slovenskih zadrug, Ljubljana 1937. Citiram: Zadružni zbornik.

³ M. Mikuž, Janez Evangelist Krek, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1962, str. 391.

⁴ Zadružni zbornik, str. 15 sl.

^{4a} Vendar to ne velja za začetno obdobje zadružništva pred sprejetjem zakona o obrtnih in gospodarskih družbah iz leta 1873, ko so nastala prva gospodarska društva na zadružni osnovi. Tako so ljubljanski obrtniki pod vodstvom Jana Nepomuka Horaka že leta 1856 ustanovili Obrtniško pomožno društvo v Ljubljani. Ob ustanovitvi zadruge je sodelovalo nad štirideset ljubljanskih obrtnikov. Horaku so bile za zgled podobne ustanove drugod, predvsem posojilno društvo v Celovcu (Aushilfskassen Verein), ki je bilo ustanovljeno leta 1951. Te zadruge so nastale brez vpliva Schulzeja: Delitzscha popolnoma samostojno in neodvisno od njega. Tudi organizacijske oblike so bile nekoliko drugačne. Schulze na primer ni poznal uredbe o porokih — institucije garantov, ki sta jo imeli celovška in ljubljanska zadruga. Pozneje je bilo za to institucijo uvedeno jamstvo vseh članov zadrug.

⁵ Dr. Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, Wien 1965, str. 63 sl., 71 sl.

obrestovali ter nizke poslovne deleže članov, ki so bili brez teh pravic. Področje poslovanja je bilo neomejeno.⁶ Raiffeisnove zadrugе pa so bile prirejene za razmere na podeželju. Poslovale so na teritorialno omejenem prostoru (npr. ena fara — ena zadruga), imele so nizke in brezobrestne deleže, vsi člani so imeli enake pravice, upravljali so jih člani sami in brezplačno, podeljevale so srednjeročna posojila z nizko obrestno mero. Jamstvo je bilo neomejeno, člani so jamčili za zadrugo z vsem svojim premoženjem. Dobiček se ni delil med člane, pač pa se je iz njega oblikoval rezervni sklad, ki je nadomeščal deležno glavnico.⁷ Najprej in do konca 19. stoletja so na Slovenskem prevladovalе šulcedelicevke, v prvem desetletju 20. stoletja je začelo naraščati število rajfajznovk in se je število obeh izravnalo, pozneje pa so le-te popolnoma prevladale in so bile šulcedelicevke v veliki manjšini.⁸

Na Slovenskem so začeli ustanavljati zadrugе najprej liberalci. Miha Vošnjak je za slovenske razmere priredil Schulze-Delitzscheva pravila v korist liberalnih veljakov. Visoki glavni deleži so tako prišli v roke bogatim meščanom, gostilničarjem in veleposestnikom. Ti so imeli vso oblast nad poslovno politiko zadrug. Poslovni deleži pa so bili nizki in so omogočali pristop v zadrugе tudi manj premožnim osebam, ki pa so bile brez pravic. Liberalci so skušali s pomočjo takih zadrug utrditi svoj gospodarski položaj in dobiti oporo za svoje politične akcije.⁹

Prva taka posojilnica je bila ustanovljena leta 1872 v Ljutomeru.¹⁰ Tej so počasi sledile druge, vendar takrat ni prišlo do živahnejšega združnega gibanja. Do leta 1883 je bilo ustanovljenih 14 posojilnic, med njimi najpomembnejša je bila celjska.¹¹ Leta 1910 pa je bilo že 305 kreditnih in drugih zadrug; prevladovalе so posojilnice.¹²

Klerikalci so posegli pozneje na to torišče. V osemdesetih letih so se v »Slovincu« pojavljale prve ideje o združništvu. Tudi prvi slovenski katoliški shod leta 1892 je poudarjal važnost združništva, vendar razen nekaj posojilnic in zadrug po Schulze-Delitzschevem sistemu ni bilo večjega odziva. Ponovno je začel »Slovenec« sistematično propagando za združništvo leta 1894 in sicer po Raiffeisnovem sistemu. Prva taka posojilnica je bila v Dobrem polju leta 1894, ki so ji potem sledile še druge,¹³ leta 1902 jih je bilo 159 (102 kreditne, 57 drugih), leta 1904 že 212, ki jih je združevala Zadržna zveza.¹⁴ Leta 1910 je imela klerikalna Zadržna zveza že 608 zadrug (70 v Dalmaciji) in je daleč prekašala število liberalnih zadrug.¹⁵ Največje zasluge pri tem je imel J. E. Krek. Organizacija klerikalnih zadrug po Raiffeisnovem sistemu se je v veliki meri oslanjala na duhovščino.

Kakor so liberalne Schulze-Delitzscheve zadrugе v prvi vrsti pospeševale razvoj modernih gospodarskih panog in bile namenjene predvsem imovitejšemu sloju, tako so klerikalne rajfajznovke zastavile v prvi vrsti na socialnem polju; gospodarskega propada so obvarovale predvsem slovenskega kmeta in obrtnika,

⁶ Zadržni zbornik, str. 22.

⁷ Zadržni vestnik. Glasilo Zveze slovenskih zadrug v Ljubljani, leto IX., št. 3, 15. marca 1938 (F. V. Raiffeisen ob 120-letnici rojstva in 60-letnici smrti).

⁸ Zadržni zbornik, str. 61.

⁹ Ibidem, str. 22—23.

¹⁰ Ibidem, str. 19.

¹¹ Ibidem, str. 24.

¹² Ibidem, str. 37.

¹³ Fran Erjavec. Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana, 1928, str. 108 sl.

¹⁴ Ibidem, str. 121.

¹⁵ Zadržni zbornik, str. 37.

ki so ju odirali vaški oderuhi s posojanjem denarja za oderuške obresti in tuji kapitalisti z neugodnimi blagovnimi cenami. Mnoge so rešile rajfajznovke z dolgoročnimi in cenenimi posojili.

III.

Delavsko združništvo se je uveljavljalo in širilo nekoliko pozneje, tudi njegove oblike so bile drugačne, čeprav je bil namen isti: po načelu samopomoči pomagati članom v materialni stiski in jih zaščititi pred izkoriščanjem trgovcev in oderuhov. Medtem ko so pri liberalnem in klerikalnem združništvu prevladovala kreditne zadruge (posojilnice) Schulze-Delitzschevega in Raiffeisnovega tipa, se je delavsko združništvo razvijalo skoraj izključno v smeri konsumnih (potrošniških) zadrug ročdalskega tipa. Bilo je sicer nekaj stavbinskih, produktivnih in kreditnih zadrug, vendar te niso bile pomembne in niso imele večjega števila članstva.

Tkalci iz angleškega mesta Rochdal so leta 1844 postavili načela za potrošniške zadruge: prodaja po dnevnih cenah in za gotovino ter delitev dobička po razmerju, kakor je član kupoval med letom. Zanje se je pozneje udomačilo ime ročdalski pionirji, ki je bilo znano tudi med slovenskimi delavci. Ideja konsumne organizacije, ki je pozneje postala mojstrski primer, je vznikla v Rochdalu v združenju flanelskih tkalcev, ki so zaradi ponesrečene stavke začeli razmišljati o samopomoči. Najprej je zadela misel na odpor pri velikem delu delavcev, ki so se še spominjali ponesrečenih in propadlih predhodnic konsumentskih združenj. Ta združenja so dajala svojim članom blago na kredit, a ker večina članov teh dolgov ni mogla plačati, so sledile izgube in bankrot. Izgubam je botrovali tudi način delitve čistega dobička samo na osnovi vplačanih deležev. Ker boljše situirani člani, ki so imeli po več deležev, največkrat niso kupovali v svoji združni trgovini, a so jemali večji del dobička od prometa, ki so ga večji del ustvarjali revnejši člani, so le-ti zavidali bogatim in tudi sami zapuščali lastne prodajalne.

Rochdalski tkalec Charles Howarth je predlagal nov način za delitev čistega dobička konsumne zadruge: ne le po številu deležev, ki jih kak član ima, pač pa predvsem po tem, koliko je kak član nakupoval v zadruzi. Tak način je privabil člane, da so nakupovali v svojem združnem podjetju. Združni deleži, ki so služili konsumni zadruzi za obratni kapital, so se le obrestovali s primerno obrestno mero (navadno 2,5 %). Člani so dobivali knjižice, kamor so vpisovali vse nakupe v združni prodajalni skozi vse leto. Skupna vsota na koncu leta je služila za merilo pri delitvi čistega dobička.

Zaradi velike revščine ročdalskih tkalcev je trajalo precej časa, preden se je po velikem trudu posrečilo nabrati 28 funtov šterlingov od 28 članov, samih tkalcev, in 21. decembra 1844 so v zakotni ulici v Rochdalu odprli majhno prodajalno, kjer je bilo blaga v vrednosti 14 funtov šterlingov. Maslo, sladkor, moka, oves in sveče, to je bilo blago, s katerim so začeli »pošteni ročdalski tkalci« svojo trgovino.¹⁶

Prva delavska zadruha na Slovenskem datira sicer iz leta 1871. Ustanovili so jo uslužbenci Južne železnice v Mariboru, vendar je bilo to le posojilno društvo (Vorschuss-Verein der Südbahn-Werkstätten Bediensteten Marburgs). Člani so

¹⁶ Začetki združnega gibanja. Po prof. Totomianzu priredil C. Kristan, *Združni vestnik*, glasilo zveze slovenskih zadrug v Ljubljani, leto X., št. 2, str. 19 sl., Ljubljana, 15. februarja 1939.

bili delavci mariborskih železniških delavnic. Društvo se je slovensko registriralo šele v stari Jugoslaviji. Leta 1924 je imelo okrog 1000 članov. Druga delavska zadruga je bila ustanovljena 15. junija 1890, tudi v Mariboru. Bilo je konsumno in hranilno društvo (Allgemeiner Verbrauchs- und Sparverein in Marburg). Ustanovili so jo mariborski delavci pod vodstvom Johana Krainerja. Borila se je z velikimi težavami in napakami, leta 1911 je prenehala samostojno poslovati in je postala poslovalnica graškega Splošnega konsumnega in hranilnega društva. Johan Krainer je leta 1896 ustanovil v Mariboru še stavbno zadrugo (I. Marburger Baugenossenschaft). Imela je 58 članov in je že leta 1898 zgradila prvo hišo. Leta 1918 je bila likvidirana, takrat je imela le še 36 članov.¹⁷

Delavsko zadrudištvu rochdalske smeri se je začelo razvijati in uveljavljati pozneje, v prvem desetletju dvajsetega stoletja.

Začetek razvoja delavskih konsumnih društev je bil sočasen z zelo neugodnim razdobjem, ko je divjala »protikonsumarska« gonja, ki so jo vodili liberalci proti nabavnoprodajnim klerikalnim zadrugam in pri tem na veliko izrabljali nekatere neuspehe in nepravilnosti konsumnih organizacij. »Protikonsumarsko« gonjo so vodili predvsem trgovci, ki so se čutili ogrožene, liberalna stranka pa jo je uporabila tudi kot sredstvo v političnem boju s klerikalci. Socialno-demokratsko delavstvo je v tej polemiki podlegalo vplivu pisanja liberalnega »Slovenskega naroda« in je bilo zaradi tega precej apatično do ustanavljanja konsumnih društev, čeprav se je »Rdeči prapor«, organ socialnodemokratske stranke, včasih zavzel za konsumna društva proti trgovski gonji.¹⁹

Delavske konsumne zadruge so ustanavljali tako krščanski socialisti kot socialni demokrati. Kakor so prvotno (v devetdesetih letih) krščanski socialisti prevladovali v Ljubljani (tobačna tovarna, predilnica), v Vevčah in Medvodah (papirnica), v Tržiču (predilnica, domača obrt) in na Jesenicah (železarna), socialni demokrati pa med železničarji na vseh progah in med rudarji (premogovni revirji, Idrija) tako so ustanavljali tudi prve delavske konsumne zadruge.²⁰

Krščanski socialisti so v Ljubljani leta 1895 ustanovili Prvo ljubljansko delavsko konsumno društvo, r. z. z. o. z.²¹ Ob ustanovitvi je imelo 197 članov, leta 1905 541 članov, leta 1915 1311 članov, leta 1921 pa že 11.606 članov. Poslovati je začela z eno prodajalno, leta 1915 je odprla še drugo, leta 1921 je imela že 31 prodajaln.²² Na Jesenicah so leta 1896 ustanovili Delavsko konsumno društvo. V Ljubljani pa so leta 1898 ustanovili Slovensko delavsko stavbinsko društvo. Prvi predsednik je bil prof. Janežič, za njim pa J. E. Krek. Že do poletja 1899 je to društvo zgradilo 21 delavskih hišic, v naslednjih letih pa še več, skupaj 103. Delavske hišice je društvo gradilo v Novem Vodmatu, Rožni dolini, Štepanji vasi, Šiški in v Trnovem. Društvo je zašlo v dolgove in je zadnja leta pred vojno prenehalo zidati.²³

Socialni demokrati so prvi delavski konsumni zadruge ustanovili leta 1897 in sicer Obče konsumno društvo v Zagorju in Obče konsumno društvo v Idriji.

¹⁷ Historicus /Anton Kristan/, Delavsko zadrudno gibanje v Sloveniji (Doneski k zgodovini zadrudnega gibanja med slovenskim delavstvom), Zadrudna knjižica, zv. II., Ljubljana 1924, str. 15–16. — Citiram: Delavsko zadrudno gibanje v Sloveniji.

¹⁸ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, str. 70 sl.

¹⁹ Delavsko zadrudno gibanje v Sloveniji, str. 18–19.

²⁰ Ibidem, str. 3; Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, str. 249.

²¹ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, str. 104.

²² Ibidem; Delavsko zadrudno gibanje v Sloveniji, str. 3, 22–23.

²³ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, str. 107 op.

Trboveljska premogokopna družba je deloma že pred letom 1890; deloma po tem letu ustanovila v Zagorju, Trbovljah, Hrastniku in Kočevju svoja rudniška blagovna oddajališča, iz katerih so rudarji in rudarski uslužbenci dobivali živila in druge življenjske potrebščine. V Zagorju in Hrastniku jih je organizirala celo kot zadruge, katerih vodstvo pa je bilo seveda v rudniških rokah. V Zagorju je bil leta 1891 ustanovljen Arbeiter Consum-Verein der Gewerkschaft Sagor, prej pa je to nalogo opravljal rudniški »magacin«. Vendar delavci tudi s tem konsumom niso bili zadovoljni, ker je bil še vedno v rokah rudnika. Zato so leta 1897 socialistični rudarji in steklarji ustanovili svoj konsum pod imenom Obče konsumno društvo v Zagorju ob Savi, reg. z. z o. z. Dne 12. aprila 1897 je bil ustanovni občni zbor delavske konsumne zadruge, navzočih je bilo 126 članov — rudarjev in steklarjev. V prvo načelstvo so bili izvoljeni Melhior Čobal, Franc Rinaldo in Martin Repovš. Zadruga je bila registrirana 7. junija 1897 pri okrožnem kot trgovskem sodišču v Ljubljani. Prvo prodajalno so odprli 1. septembra 1897, 1. maja 1898 še v Lokah. Leta 1908 so v Zagorju ustanovili svojo zadrugo še krščanski socialisti. Imenovala se je Ljudska gospodarska zadruga v Zagorju. Ustanovila jo je Zadružna zveza iz Ljubljane in je bila njena članica.²⁴

Obče konsumno društvo v Idriji je bilo ustanovljeno 25. julija 1897. Ustanovili so ga socialni demokrati. V prvem načelstvu so bili trije delavci-rudarji: Simon Kavčič, Urban Štremfelj in Anton Kogej. Dne 12. junija 1898 je bil nameščen za združnega uradnika Franc Rinaldo, ki je prišel iz Zagorja; 19. februarja 1899 je bil izvoljen za ravnatelja zadruge. Dne 11. oktobra 1903 ga je zamenjal Anton Kristan, ki je vodil konsumno društvo v Idriji do leta 1910, čeprav je že leta 1908 odšel v Ljubljano, potem je konsumno društvo vodil Ivan Štravs, ki je kot prvi socialist postal župan v Idriji. Obče konsumno društvo v Idriji se je po začetnih težavah dobro razvijalo. Kupilo je posestvo Podroteja z valčnim mlinom in hišo v Spodnji Idriji. Zaradi tega je zašlo v finančne težave. Konsumno društvo je v Idriji podpiralo tudi delavsko politično, strokovno in kulturno gibanje. Sofinanciralo je Delavski koledar, ki so ga začeli leta 1900 izdajati socialni demokrati v Idriji. Prav tako je podpiralo štirinajstdnevnik »Naprej«, ki je do leta 1908 izhajal v Idriji, začela se je tudi socialistična knjižnica časopisa Naprej. V okviru Občega konsumnega društva v Idriji je bilo leta 1900 ustanovljeno prvo žensko socialistično društvo »Veda«. Tu je delovala Prva idrijska čipkarska zadruga, ki jo je leta 1905 ustanovil Anton Kristan in je združevala okrog 1500 čipkaric iz Idrije in okolice. Vendar ta zadruga ni dolgo poslovala, že leta 1908 je bila likvidirana. Krščanski socialisti so tudi v Idriji ustanovili svojo zadrugo; imenovala se je Krščansko gospodarsko društvo v Idriji.²⁵

V Mariboru je bila 31. decembra 1899 ustanovljena Prva mariborska delavska pekarna. Ustanovili so jo mariborski peki: Alojzij Čeh, Josip Fleischer, Anton Oprovš, Karel Čeh, Anton Kramberger, Vitus Merlin, Jože Šušnik in Alojzij Križnik. To je bila ena izmed redkih delavskih produktivnih zadrug na Slovenskem. Včlanjena je bila v socialnodemokratski Osrednji zvezi avstrijskih konsumnih društev na Dunaju. Glede števila članstva ta zadruga ni bila

²⁴ Delavsko združništvo v Sloveniji, str. 4—6.

²⁵ Ibidem, str. 6—7.

pomembna in je do srede dvajsetih let ostalo pri 8 članih zadruga. Zadruga je imela lastno pekarno in je zaposlovala 12 delavcev.²⁶

V Trbovljah in Hrastniku so uspeli socialisti organizirati svoje konsumne zadruga šele sedem let po ustanovitvi prvega socialističnega konsumnega društva v Zagorju. V Trbovljah je imela Trboveljska premogokopna družba svoj »magacin«, kjer so delavci dobivali življenjske potrebščine na kredit, ob plačilnem dnevu pa so jim odtegnili od plače, kar so med tednom »zafasali«, kakor so se delavci takrat izražali. Prvotno so poskušali organizirati v Trbovljah podružnico konsumnega društva iz Zagorja, a brez uspeha. Šele leta 1904 so ustanovili v Trbovljah Splošno konsumno društvo, ki pa je takoj v začetku zašlo v velike finančne težave, iz katerih se je rešilo s pomočjo Osrednje zveze avstrijskih konsumnih društev na Dunaju in ob sodelovanju energičnih zadružnikov. Leta 1908 so ustanovili Stavbno in gostilničarsko zadruga »Delavski dom«, ki je leta 1909 zgradila stavbo za konsum s prodajalno in uradom. V stavbi je dobila svoje prostore tudi delavska strokovna organizacija in seveda zadružna gostilna. Leta 1912 je zadruga zgradila svojo drugo stavbo, leta 1919 pa še dvorano za kulturne prireditve. Zadruga je imela okrog 400 članov, leta 1922 418.²⁷

Trboveljska premogokopna družba je ustanovila tudi rudarjem v Hrastniku, na Ojstrem in na Dolu svoj konsum. Ustanovila ga je leta 1890 in je organizacijsko imel obliko zadruga. Leta 1905 pa so delavci s pomočjo socialnodemokratskih organizatorjev prevzeli vodstvo te zadruga v svoje roke. Potem so za nekaj časa prepustili vse vodstvo konsumnega društva bivšemu trgovcu Koželju in društvo je skoraj propadlo, šele ko so ga delavci ponovno prevzeli v svoje roke in reorganizirali poslovanje, je zopet zaživelo. Konsumno društvo rudarjev za Hrastnik, Dol in Ojstro je imelo eno prodajalno v lastnem domu v Hrastniku zraven rudnika, drugo pa pri železniški postaji. Članov je imelo okrog 100, leta 1922 pa 108.²⁸

Na Primorskem so se slovenski delavci v Trstu oklenili tržaških delavskih zadruga, ki so jih leta 1903 ustanovili slovenski, italijanski in nemški socialisti. Med ustanovitelji je bil tudi poznejši generalni ravnatelj teh zadruga Valentin Pittoni. Tržaške delavske zadruga so se zelo razvile. Do prve svetovne vojne so svoje zadružno delo širile po vsej Primorski. Izdajale so mesečnik »Zadruga« in »Vestnik Delavskih zadruga za Trst, Istro in Furlanijo«. Svoje podružnice so odpirale v Gorici, Tržiču (Monfalcone), v vseh važnejših okrajih Trsta in okolice, v Pulju, Poreču in med rudarji v Labinu, kjer pa so se v letih 1903 do 1905 pojavljali že tudi samostojni začetki delavskega konsumnega društva, ki jih je vodil rudar Pavle Bučić. Na Goriškem so leta 1903 slovenski in italijanski delavci osnovali v Podgori konsumno društvo, ki pa ni pokazalo večjega uspeha. V Nabrežini so kamnarski delavci ustanovili leta 1904 zadruga Nabrežinske delavske zadruga po tržaškem zgledu; odprli so tudi svojo pekarno. Med veliko stavko nabrežinskih klesarjev in kamnarjev leta 1901 se je veliko govorilo in pisalo o ustanovitvi zadružnega kamnoseškega in klesarskega podjetja, a ni bilo uspehov; to gibanje je takrat vodil Josip Kopač. Pač pa so delavci v Mirni pri Gorici leta 1906 osnovali majhno zadruga, ki pa je kmalu prenehala. V Gorici je dr. Henrik Tuma leta 1908 ustanovil Delavsko hranilnico in posojilnico, ki jo je vodil nekaj časa Josip Petejan. Hranilnica ni uspela

²⁶ Ibidem, str. 15.

²⁷ Ibidem, str. 7—8.

²⁸ Ibidem, str. 9—10.

in je kmalu prenehala poslovati. Tik pred prvo svetovno vojno so čevljarji ustanovili zadrugo v Mirni na Goriškem. Med vojno je ta zadruga delala v Mozirju na Štajerskem; vodil jo je Viktor Vuk. V Trstu so poskušali ustanoviti svojo zadrugo tudi narodni socialisti. Proti socialističnim Tržaškim delavskim zadrugam so ustanovili Konsumno zadrugo Narodne delavske organizacije; ta zadruga je kmalu propadla. Ustanovili so tudi Konsumno društvo Narodne delavske organizacije v Šturjah pri Ajdovščini, a je prav tako hitro propadla. V okolici Trsta so narodni socialisti ustanovili kakih 12 samostojnih narodnih konsumnih društev, ki pa so bila večji del le zadružne gostilne.²⁹

Na Jesenicah so bili že leta 1896 krščanski socialisti ustanovili Prvo delavsko konsumno društvo, ki je združilo skoraj vse delavstvo pod svoje okrilje. Leta 1900 pa je začela na Jesenicah prodirati tudi socialna demokracija, najprej so začeli s strokovno in politično organizacijo in šele leta 1909 so ustanovili Konsumno društvo za Jesenice in okolico. Društvo je odprlo svojo zadružno prodajalno na Savi v Mencingerjevi hiši. Dne 1. maja 1911 se je jeseniško konsumno društvo združilo z ljubljanskim konsumnim društvom in 10. maja 1911 odprlo prodajalno na Jesenicah, 5. avgusta 1912 pa še na Koroški Beli.³⁰

V Ljubljani so uspeli socialni demokrati ustanoviti svoje konsumno društvo šele leta 1908, torej 11 let po ustanovitvi prvih socialističnih konsumnih društev v Zagorju in Idriji in 13 let po ustanovitvi krščanskosocialističnega Prvega ljubljanskega delavskega konsumnega društva v Ljubljani. Prvi poizkus je naredila skupina socialističnih delavcev v Ljubljani pod vodstvom Jožeta Breškvarja, ki je leta 1903 ustanovila Splošno konsumno društvo v Ljubljani s prodajalno na današnji Trubarjevi cesti. Vendar je to društvo že po dveh letih prenehalo poslovati in je prišlo celo v konkurz. Ta ponesrečeni poizkus je imel zelo slabe posledice. Delavstvo je imelo z njim slabe izkušnje in dalj časa ni hotelo slišati o ustanavljanju drugega konsumnega društva. Svoje je naredila tudi »protikonsumarska« gonja, ki so jo vodili liberalci proti klerikalnemu združništvu in je takrat dosegla svoj višek. Socialnodemokratsko delavstvo je bilo sicer v glavnem pasivno v tem boju obeh slovenskih meščanskih strank, vendar je bolj podlegalo vplivu liberalnega časopisja in zato se ni preveč navduševalo za ustanavljanje tudi svojih konsumnih zadrug. Šele leta 1908, ko je prišel v Ljubljano Anton Kristan, ki je tam prevzel strokovno tajništvo, je bila akcija za ustanovitev konsumnega društva v Ljubljani uspešna.

Vendar tudi takrat v mestu ni šlo. Pač pa je bil 12. julija 1908 na Glincah v občini Vič sestanek delavcev, ki se je šele po daljši razpravi in Kristanovem prigovarjanju proglasil za ustanovni občni zbor Konsumnega društva za Ljubljano in okolico. Prva zadružna prodajalna je bila odprta na Glincah 24. oktobra 1908, natanačno čez eno leto v Vodmatu, v Šiški pa že 26. junija 1909. V mestu je bila prva prodajalna odprta šele aprila 1910, bila je v Sodni ulici; maja 1910 je bila odprta socialistična zadružna prodajalna v Trnovem, februarja 1911 pa v Tržiču na Gorenjskem. Meseca maja 1911 pa je prevzelo Konsumno društvo za Jesenice in okolico.³¹

Taka ekspanzija Konsumnega društva za Ljubljano in okolico je zahtevala reorganizacijo. Tudi naslov društva ni več ustrezal in se je preimenovalo v Konsumno društvo za Slovenijo r. z. z o. z. s sedežem v Ljubljani.

²⁹ Ibidem, str. 10–11.

³⁰ Ibidem, str. 13.

³¹ Ibidem, str. 18–20.

Konsumno društvo za Slovenijo je nadaljevalo z odpiranjem novih združnih prodajaln. Maja 1911 jo je odprla na Savi na Gorenjskem, aprila 1912 v Šiški na Celovski cesti, junija 1912 na Koroški Beli in marca 1914 v Rožni dolini. V stari Jugoslaviji je društvo nadaljevalo z odpiranjem novih združnih prodajaln.³²

V Ljubljani se je na pobudo Antona Kristana leta 1908 ustanovila tudi Delavska tiskovna družba na združni osnovi; ta je prevzela izdajanje socialistične literature in lista Naprej, ki je prej izhajal v Idriji.³³

Po velikem štrajku mizarskih pomočnikov v Ljubljani so ti pod vodstvom Ivana Tokana 6. marca 1908 ustanovili Produktivno zadrugo ljubljanskih mizarjev. Na Glincah pri Ljubljani je ta zadruga zgradila svojo tovarno pohištva. Zadruga je štela okrog 30 članov, leta 1922 35 članov.³⁴

Eno najstarejših konsumnih društev na Koroškem je bilo Boroveljsko konsumno društvo v Borovljah, ki ga je do leta 1910 imela v rokah nemška Südmarka. Tega leta pa so ga prevzeli socialni demokrati pod vodstvom Stummra in je bilo odslej član Osrednje zveze avstrijskih konsumnih društev na Dunaju ter delovalo v precej ozki stiki z Ljubljano. V Celovcu je bilo ustanovljeno konsumno društvo Einigkeit s podružnicama v Črni in Pliberku.³⁵

V Ljubljani je leta 1910 nekaj socialistov s pomočjo dr. Tomšiča in dr. Periča ustanovilo Delavsko hranilnico in posojilnico, ki pa je že po dveh letih poslovanju prešla v likvidacijo. Pač pa so socialni demokrati pod vodstvom Antona Kristana in dr. Tomšiča leta 1912 prevzeli Splošno kreditno društvo v Ljubljani, ki je bilo ustanovljeno že leta 1899. Odslej je bilo Splošno kreditno društvo povsem v rokah delavskih organizacij.

Med vojno (leta 1917) je Anton Kristan osnoval Vojno zvezo za konsumna društva in zavode, ki je vodila aprovizacijo vseh organiziranih konsumentov na Kranjskem. Med vojno je bila osnovana tudi Nakupovalna in prodajna zadruga »Sloga«, ki je bila namenjena malim kmetom, a ni zaživela in sploh ni delovala, čeprav je obstajala še nekaj časa v stari Jugoslaviji.

Leta 1917 so tako imenovani mladini (Prepeluh, Lončar) ustanovili tiskovno zadrugo Socialna matica, ki je izdajala revijo Demokracija in pozneje Naše zapiske.³⁶

IV.

Delavske zadruge, ki so bile v rokah socialnih demokratov, so bile v vsej Avstriji včlanjene pri Osrednji zvezi avstrijskih konsumnih društev na Dunaju. Ta zveza je opravljala revizijo vseh zadrug in pospeševala delavsko združništvo. Včasih je reševala tudi finančne težave posameznih konsumnih društev.

Krščanskosocialistična konsumna društva na Slovenskem so bila včlanjena v Zadržni zvezi.

Liberalci na Slovenskem zadrug za delavstvo niso ustanavljali. Izjema je bila na Primorskem, kjer so narodni socialisti ustanovili nekaj zadrug za delavstvo kot protiutež socialnodemokratičnim delavskim zadrugam. Večjih uspehov niso dosegli. Njihovih zadrug ni združevala nobena zadržna centrala.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, str. 21.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem, str. 16—18.

³⁶ Ibidem, str. 21—22.

Čeprav so krščanski socialisti vsaj v začetku pri ustanavljanju delavskih konsumnih društev dosegali večje uspehe in jih je pri tem delu podpirala tudi klerikalna stranka, se je delavsko združništvo razmahnilo le pod okriljem in vodstvom socialnodemokratske stranke. Njenih zadrug je bilo mnogo več in z večjim številom članstva. Ob koncu prve svetovne vojne je bilo v krščansko-socialističnih konsumnih zadrugah vključenih okrog 10.000 članov, v socialnodemokratskih pa okrog 20.000. Prevladovala so konsumne zadruge rohdalske smeri. Delavskih produktivnih zadrug je bilo malo in so imele le po nekaj deset ali celo manj članov in niso bile pomembne. Bili sta dve pomembnejši stanovanjski zadrugi. Delavske hranilnice in posojilnice se niso razvile, kolikor je bilo poskusov, se večinoma niso obnesli.

Socialni demokrati so se okrog leta 1910 zelo aktivno angažirali pri ustanavljanju in vodenju konsumnih društev, tudi z velikim uspehom. Deloma je šlo to ponekod tudi na škodo političnega delovanja. Osmi zbor Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, ki je bil od 26. do 29. maja 1912 v Ljubljani je ugotovil, da razvoj stranke zahteva, da se organizacije specializirajo v politične, strokovne (sindikalne), konsumne in kulturne. Ugotavljal je, da se je poleg političnih in strokovnih organizacij zadnji čas razmahnilo na Slovenskem živahno konsumno gibanje, ki ga je z veseljem pozdravljati. Vendar je opozarjal, da zaradi konsumnega gibanja ne bi smele trpeti druge razredno bojne organizacije. Opozarjal je, da »nekateri le — konsumarji trde in praktično delajo, kakor da bi bila konsumna društva edini smoter organizacije, za drugo se ne brigajo«.³⁷

Socialnodemokratski voditelji in večina socialističnega delavstva so vložili veliko dela in napora v razvoj delavskega združništva, ki ga v tej dobi moramo pozitivno oceniti in ovrednotiti. Delavsko združništvo je v tej dobi poleg materialnih koristi za delavstvo budilo pri njih tudi razredno zavest. Socialna demokracija pa je kot delavska stranka preko njih širila tudi svoje članstvo. Tako imenovano konsumarstvo v slabem smislu se je začelo poznejše, ko so začeli posamezni socialnodemokratski voditelji zanemarjati politično delo, ko so se samozadovoljno umikali na položaje načelnikov konsumnih društev, te položaje ljubosumno varovali zase in jih izrabljali za svoje koristi.

V.

Po prvi svetovni vojni in nastanku stare Jugoslavije se je med delavstvom še nekaj časa nadaljevalo živahno združno gibanje. Socialistično konsumno društvo za Slovenijo je ustanovljalo svoje podružnice in prodajalne v vsej Sloveniji. Od leta 1919 do 1922 je odprlo 34 novih združnih prodajaln in imelo 17.070 članov. Konsumne zadruge iz Zagorja, Trbovelj in Hrastnika so se spomladi 1922 združile v Splošno konsumno društvo Posavje. Vendar sta že naslednje leto Trbovlje in Hrastnik izstopila in je v konsumnem društvu Posavje ostalo le še Zagorje z 878 člani, Loka s 180 člani in Velenje s 162 člani. V Trbovljah je bila ustanovljena Stavbena gostilničarska in konsumna zadruga »Delavski dom«, ki je imela le 418 članov. Konsumno društvo rudarjev v Hrastniku pa je imelo 178 članov.³⁸

³⁷ Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom. V. Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Beograd 1951, str. 246.

³⁸ Delavsko združništvo v Sloveniji, str. 26—29 — tabela, str. 8, 5, 10.

Ustanovljenih je bilo tudi nekaj novih produktivnih zadrug. V Ptujju so delavci s pomočjo Konsumnega društva za Slovenijo novembra 1920 ustanovili Zadrugo za izdelovanje perila »Delta«, ki je imela 12 članov, v Celju pa leta 1921 Produktivno zadrugo krojačev s 4 člani. V Ljubljani je bila na iniciativo Antona Kristana 31. decembra 1921 ustanovljena Prva delavska pekarna v Ljubljani, ki je imela 66 članov. Ljubljanski kleparji so osnovali meseca marca 1922 Produktivno zadrugo kleparjev, instalaterjev, kotlarjev in krovcev, imela je 61 članov. Leta 1923 se je preimenovala v »Jugometalijo« r. z. z o. z.³⁹

Do leta 1923 so socialisti ustanovili 6 tako imenovanih stavbinskih zadrug, ki so imele namen gradnjo, prevzem ali nakup delavskih domov in gostiln in vodenje njihovega poslovanja. Stanovanjske zadruge, ki so se včasih imenovala tudi stavbinske, so ustanavljali pozneje. Železničarji pa so po iniciativi Josipa Petriča že pred vojno osnovali v Ljubljani podružnico dunajske zadruge za zidanje enodružinskih hiš in gradili predvsem v Zeleni jami. Po vojni je prišla zadruga pod sekvester. Konsumna zadruga železničarjev v Ljubljani je nato ustanovila stanovanjsko zadrugo »Bajtar«.⁴⁰ Leta 1924 je bila v Ljubljani ustanovljena stavbna in kreditna zadruga »Stan in dom« z 200 člani.⁴¹ Leta 1928 je Zveza stanovanjskih zadrug, ki se je opirala na socialistično združeno gibanje in Kristanovo Zadržno banko, vključevala že 21 stanovanjskih zadrug.⁴²

Kreditnih zadrug in posojilnic socialisti niso ustanavljali Pač pa je bila 28. decembra 1920 ustanovljena Zadržna banka, ki je bila delniška družba pod predsedstvom Antona Kristana z osnovno delniško glavnico 5 milij. K in se je leta 1923 zvišala na 12 milij. K (3 milij. dinarjev). Banko so ustanovile socialistične delavske konsumne in produktivne zadruge in Splošno kreditno društvo v Ljubljani.⁴³

Delavske zadruge, ki so bile v rokah socialnih demokratov in so bile prej včlanjene pri Osrednji zvezi avstrijskih konsumnih društev na Dunaju, so po nastanku stare Jugoslavije ustanovile Zvezo gospodarskih zadrug za Jugoslavijo. Ta zveza je imela leta 1923 28 raznih zadrug z 22.112 člani, leta 1924 29 zadrug z 22.937 člani, leta 1930 pa le še 9 zadrug z 19.481 člani in leta 1936 13 zadrug s 5.056 člani.⁴⁴

Komunisti niso ustanavljali konsumnih zadrug in nasploh delavskega združništva niso podpirali in razvijali. Znane in pomembne pa so zadruge za izgradnjo delavskih domov iz leta 1920 in produktivna zadruga kranjskih tekstilcev iz leta 1936. Leta 1920 so komunisti v Trbovljah ustanovili zadrugo »Rudarski dom« r. z. z o. z. Ta zadruga je zgradila v Trbovljah lep rudarski dom, ki so ga orjunaši leta 1924 zažgali. V Ljubljani pa so komunisti ustanovili zadrugo Železničarski delavski dom, ki je kupila hišo na Turjaškem trgu, kjer je ljubljanski proletariat dobil svoj delavski dom.⁴⁵

Leta 1936 so revolucionarni tekstilci iz Kranja, organizatorji in voditelji velike tekstilne stavke v Sloveniji (od 20. avgusta do 23. septembra 1936), ki so jim bile po stavki zaprta vsa vrata tekstilnih tovarn, ustanovili Produktivno

³⁹ Ibidem, str. 16, 22.

⁴⁰ Letno poročilo upravnega in nadzornega odbora Nabavljalne zadruge uslužbencev državnih železnic v Ljubljani za poslovno leto 1931, Zadrugar, (posebna izdaja), Ljubljana 9. aprila 1932.

⁴¹ E. Podkrajšek, Namen »Stan in doma«, Zadržna knjižica, zv. XII., Ljubljana 1926; Stan in dom, Zadržna knjižica zv. VI., Ljubljana 1924.

⁴² Zadržni vestnik, 7. januarja 1930, Ljubljana.

⁴³ Delavsko združno gibanje v Sloveniji, str. 24.

⁴⁴ Ibidem; Dr. Vlado Valentič, Pregled našega združnega gibanja in stanja, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 461.

⁴⁵ Delavsko združno gibanje v Sloveniji, str. 9, 22.

tekstilno zadrugo. Ustanovljena je bila 31. decembra 1936 s 17 zadružniki in 16.000 din vplačanimi zadružnimi deleži. Delati je začela v leseni baraki v začetku leta 1937, ustanovni občni zbor pa je bil šele 27. marca 1937. Zadružne deleže so povišali od 1000 na 2000 din, k zadrugi pa so pristopili poleg tekstilcev še nekateri vidni komunisti in partijski simpatizerji: dr. Joža Vilfan, dr. Jože Potočnik, dr. Aleš Stanovnik, dr. Tomaž Furlan in Johan Bertoncelej. Konec leta 1939 je zadruga zgradila novo poslopje za zadružno tkalnico na Otočah, blizu železniške postaje. Poleg delavnice je bilo zgrajeno tudi stanovanje in kuhinja za zadružnike, ki je postala nerazdružljivo povezana z zadrugo. Zadruga je imela že 51 članov, med njimi je bilo veliko članov Komunistične partije Slovenije, vsi drugi pa so bili njeni simpatizerji.⁴⁶

Krščanski socialisti so po prvi svetovni vojni nadaljevali z ustanavljanjem delavskih konsumnih društev in odpiranjem novih prodajaln. Ustanovili so Konsumno društvo za Ljubljano in okolico, ki je imelo leta 1923 40 prodajaln, v tridesetih letih pa le še okrog 30. Prvo ljubljansko delavsko konsumno društvo je leta 1921 odprlo svojo zadružno prodajalno tudi v Trbovljah. Ustanovili so tudi Osrednjo čipkarsko zadrugo za razprodajo izdelkov čipkaric iz Horjula. vrhniške okolice, Poljanske doline in Žirov. Zelo se je povečalo tudi število stavbnih zadrug, vendar večina teh zadrug ni imela namena reševati stanovanjskega problema delavstva, pač pa so v okviru klerikalnega zadružništva služile kot formalno pravna podlaga za pridobivanje sredstev za financiranje zgradb Prosvetne zveze, katoliških domov in drugih zgradb klerikalnega zadružništva. Takih zadrug je bilo v tridesetih letih okrog 50.⁴⁷

Narodnosocialistična Splošna gospodarska zadruga za Slovenijo s poslovalnicami v Sevnici, na Bledu in v Žireh, Jugoslovanski kreditni zavod, ki ga je leta 1923 prevzela Jadranska banka in Savez nabavljajških zadruga so bile nepomembne zadružne organizacije narodnosocialističnega uradništva.⁴⁸

VI.

Delavsko zadružništvo se v času med obema vojnama ni razvijalo več s takim poletom kot pred prvo svetovno vojno. Njegovo napredno in pozitivno stremljenje je zbledelo in se utapljalo v koristolovstvu in političnih nasprotjih. Krščanskosocialistično delavsko zadružništvo, ki je bilo v okviru klerikalne Zadružne zveze, se je v njej utapljalo in v tem okviru ni moglo dobiti večjega pomena. Socialistično delavsko zadružništvo pa je po prvi svetovni vojni zelo trpelo zaradi razcepljenosti delavskega razreda. Socialna demokracija, ki je razumljivo imela v rokah vso organizacijo delavskega zadružništva in vodilne položaje v konsumnih društvih, se je v borbi z naprednim krilom delavskega gibanja opirala ravno na delavska konsumna društva in jih uporabljala za svojo materialno oporo. Izkoriščala jih je tudi za svoje politične akcije. V letih 1920—1922 je socialistično delavsko zadružništvo štelu okrog 22.000 članov, kar ni moglo biti čisto brez pomena za politično orientacijo delavstva. Ne konsumne zadruge, pač pa njeni voditelji, ki so vztrajali na politiki socialne demokracije, so bili negativen pojav v delavskem gibanju dvajsetih let. V tridesetih letih pa

⁴⁶ Arhiv CK ZKS v Ljubljani, fcs. »Sindikalno gibanje« (Ustanovitev tekstilne zadruge, napisal, Stane Gorjanc, tipkopis 8 strani).

⁴⁷ Glej op. 44; Ivan Mohorič, Pozicije klerikalne stranke v slovenskem gospodarstvu med dvema svetovnjima vojnama, tipkopis 172 str. v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja.

⁴⁸ Delavsko zadružno gibanje v Sloveniji, str. 23.

je začelo socialistično združništvo močno nazadovati. Leta 1930 je imela socialistična Zveza gospodarskih zadrug še 19.481 članov, leta 1935 le še 5.107;⁴⁹ Konsumno društvo za Slovenijo, ki je imelo večino članstva socialističnega združništva, je šlo v likvidacijo. Močno pa se je razvila Nabavljalna zadruga uslužbencev državnih železnic v Ljubljani, ki je od 541 članov leta 1922 narasla na 7.430 članov leta 1931.⁵⁰

Kot vse združništvo je zlasti delavsko združništvo močno prizadela velika gospodarska kriza v tridesetih letih. Po njej se konsumna društva niso mogla več prav razviti. Druga svetovna vojna je razvoj delavskega združništva ustavila.

V novi socialistični Jugoslaviji pa ni bilo več potrebe po razvoju delavskega združništva. Razvoj delavskega združništva na Slovenskem je bil tako že pred drugo svetovno vojno končan.

Zusammenfassung

DIE ARBEITERGENOSSENSCHAFTEN IN SLOVENIEN

Die Abhandlung stellt die Entwicklung der Arbeitergenossenschaften in Slovenien vom Beginn dieser Bemühungen in letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts bis zum Beginn des zweiten Weltkrieges dar. Bis zum Zusammenbruch der österreichisch-ungarischen Monarchie schliesst Terminus 'Slovenien' den ganzen ethnischen Boden ein, in der Zeit zwischen Weltkriegen aber jugoslavischer Teil Sloveniens.

⁴⁹ Valenčič, Pregled našega združnega gibanja, str. 461.

⁵⁰ Zadruigar (posebna izdaja), Letno poročilo za poslovno leto 1931, Ljubljana, 9. aprila 1932.